Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunlar ve tipolojik yaklaşımlar

AHMET NECDET SÖZER

Giriş

Türk coğrafyasının son yarım yüzyıllık dönemi, ülke çoğrafyası üzerine yapılan ve yapılmakta olan araştırmaların sayısında büyük bir artışın kaydedildiği yeni bir dönem olarak nitelendirilebilir. Özellikle 1940'lardan bu yana, coğrafya dünyamızda kendini gösteren bu ilerleme, gelişme ve yükseliş döneminde, aramıza katılan yeni kadrolarla araştırma faaliyetlerinin büyük ölçüde hız kazandığından rahatlıkla söz açabiliriz. Bu faaliyetlerin, o zamana kadar Türk coğrafyacıları tarafından hemen hemen hiç el atılmamış araştırma alan ve konularını da kapsamak üzere genişlemiş ve yaygınlaşmış olması, ona uluslararası düzeyde bir saygınlık da kazandırmış olsa gerektir. ERİNÇ, gelişmenin doğal bir sonucu olarak, bu dönem içinde bazı yabancı coğrafya lisansiyelerinin doktora yapmak üzere İstanbul ve Ankara coğrafya bölümlerine kaydolduklarını ve bunlardan bazılarının başarılı tezler hazırlayarak yurtlarına döndüklerini belirterek, bu suretle coğrafya bölümlerimizin artık yurt dışında da coğrafya bilimine katkıda bulunmaya başladığına işaret etmektedir(1). Hiç kuşkusuz, ayni gelişme döneminde ve bu gelişmenin bir parçası olarak, 1974 de Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, 1980 de de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde iki yeni Coğrafya Bö-Bölümü'nün faaliyete geçmeleri ve ayrıca Elâzığ'da Fırat Üniversitesi'ne bağlı bir başka Coğrafya Bölümü çekirdeğinin kurulmasını da zikretmek yerinde olacaktır.

Ülkemizde ilk modern coğrafya araştırmalarının genellikle fiziksel coğrafya kapsamı içinde kaldığı bilinmektedir. Ayni ölçüde olmamakla beraber, daha sonraki çalışmalarda beşerî coğrafyaya ve özellikle yerleşim coğrafyasına ilişkin inceleme ve araştırmaların sayısında dikkate değer bir artışın varlığı da yadsınamaz. Bugün Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasıyla ilgili inceleme ve araştırmalar, rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bir bibliyografya çalışmasına malzeme oluşturacak bir düzeye ulaşmış bulunmaktadır(2). Bilindiği gibi bu alanda ilk önemli adımlar 1941 de ALAGÖZ(3), 1954 de TANOĞLU(4) tarafından atılmış ve Türkiye'nin

kırsal yerleşim biçimlerinin ilk kez sınıflandırılıp tanıtılmaya çalışıldığı bu denemeleri, TUNÇDİLEK'in arazi gözlemlerine ve kadastro haritalarına dayanan çeşitli incelemeleri ve nihayet 1967 de yayınladığı "Türkiye islkân coğrafyası (kır iskânı)" adlı özgün çalışması izlemiştir(5). Ayni konunun çeşitli cepheleri, Türkiye ölçeğinde ele alınmamakla birlikte, çeşitli araştırıcılar tarafından da incelenmiştir.

Bütün bu çabaların toplu bir değerlendirmesini yapan TÜMERKETİN ve ERİNÇ şu iki farklı değer yargısına varmaktadırlar: TÜMERTEKİN'e göre, gerek TANOĞLU ve gerekse de TUNÇDİLEK'in yukarıda işaret edilen araştırmalarında, evvelce FRÖDİN ve öteki yabancı coğrafyacılar ile ALAGÖZ, YÜCEL ve ÖNGÖR tarafından çeşitli vesilelerle ele alınan kırsal yerleşim şekilleri, türlü ilişkileri ile açıklığa kavuşturulmuş bulunmaktadır(6). ERİNÇ ise, bütün bu çalışmaların, henüz Türkiye yerleşim coğrafyası hakkında ayrıntılı bir tablo ortaya koymaya yetecek sayıda ve nitelikte olmadığı kanısındadır. Ayrıca, bu araştırmalarda esas hedefi, bugünkü durumun belirtilmesi meydana getirmektedir. Oysa bu gibi beşerî incelemelerde tarihsel evrime büyük bir yer ayrılması ve sorunların ayni zamanda tarihsel coğrafya perspektifi içinde incelenmesi gerekir. Esasen bir uzmanlık dalı olarak tarihsel coğrafyanın büyük ölçüde ihmal edilmiş olması, en az altı–yedi bin yıldan beri meskûn olan Türkiye'de yerleşme ve topraktan faydalanma ile ilgili bir çok sorunların karanlıkta kalmasına veya incelemelerin yüzeyselliğine sebep olarak bir an önce giderilmesi gereken çok büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Nitekim bugün Türkiye yerleşim coğrafyasının tarihsel coğrafya açısından incelendiği ayrıntılı bir çalışma mevcut değildir(7).

ERİNÇ'in Türkiye yerleşim coğrafyasına ilişkin çalışmalarda tarihsel evrim ve gelişime gereken önemin verilmediği konusundaki bu haklı eleştirisini bir yana bırakarak, içtenlikle sormamız gerekiyor: Gerçekten, şimdiye kadar yapılan çalışmalar, Türkiye yerleşim coğrafyası hakkında ayrıntılı bir tablo ortaya koymaya yetecek sayı ve nitelikte değil midir? Biz, bu incelememizde, konuyu biraz daha daraltarak ve kent yerleşimini dışta bırakarak şu sorulara bir cevap aramak istiyoruz: Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunlar, bugüne kadar çözümlenmiş midir? Münferit yerleşim ile köy yerleşimi arasındaki arayerleşim biçimleri veya köy–altı yerleşim biçimlerinin, –bütün istisnalarıyla birlikte–, eksiksiz bir envanteri yapılmış mıdır? Yöresel ya da geleneksel halk mimarlığının bir ürünü sayılan ve bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren kırsal konutlarımız, hangi konut kültürünün temsilcileridirler? Geleneksel konutlarımızla ilgili tipolojik yaklaşımlar nelerdir?

Terminolojik Sorunlar

Bundan yıllarca önce, TANOĞLU, Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasında bir münferit mesken veya dağınık yerleşim sorunu olduğuna dikkat çekerek köy,

köyün morfolojisi, işlevi ve istatistik bakımdan tanımlanması bakımından şu soruları soruyordu: Bizde, Anadolu'daki komlar, tollar, mezraalar, ağıllar, mandralar, obalar, yaylaklar, güzleler, güzlekler, kışlalar ve kışlaklar nedir? Büyük önem taşıyan ve konu olarak pek büyük câzibelerine rağmen, bugüne kadar esaslı bir incelemeye tâbi tutulmamış olan bu yerleşmeler, yerleşimin hangi kategorisine âittir? Önce bunlar göçebe veya yarı–göçebe yerleşim biçimleri mi, yoksa gerçek anlamda kır yerleşme biçimleri midir? İkinci olarak, **a priori** bunlardan bir kısmının kır yerleşmeleri olduğu kabûl edildiği takdirde, bu mahiyette olanlar nedir? Dağınık yerleşme midir, köy müdür, yoksa münferit yerleşme ile köy yerleşmesi arasında birtakım intikal şekilleri midir?(8).

Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasında bugün de ilk olarak ele alınması ve yeniden değerlendirilmesi gereken sorun, hiç kuşkusuz, budur ve bu olmalıdır. Başka sözcüklerle, kırsal yerleşim coğrafyamızın ilk ve belki de en önemli sorununu; bu kırsal yerleşim biçimleri, kırsal yerleşim biçimlerinin en iyi ve en doğru ölçütlerle tanımlanması ve belirli tiplerin ayırtedilerek sınıflandırılması oluşturmaktadır. Kısacası, Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunların başında, işte bu kırsal yerleşim veya köy–altı yerleşim biçimlerinin tanımlanması ve istisnaları ile birlikte kapsamlarının belirlenmesi yer almaktadır. Hemen ifade edelim ki, bu konuda yapılan tanım ve belirlemeler, Türkiye ölçeğinde yürütülen sistemli ve yöntemli bir araştırma programının; dikkatli, titiz ve parçadan bütüne doğru geliştirilen bir araştırma çabasının ve her şeyden önce bilimsel bir envanter çalışmasının ürünleri olarak değerlendirilemez. Kırsal yerleşim coğrafyamızın en önemli yerleşme birimlerini oluşturan ve **kışla, kışlak, güzle, güzlek, yayla, yaylak, ağıl, dam, kom, oba, cenik, divan, mahalle, mezraa...** vb. münferit yerleşme ile köy arasında yer alan ara–biçimlerin tanım ve kapsamına,ülkemizde yayınlanmış ansiklopedi ve sözlüklerde doğru bir karşılık bulma olanağı yoktur. Örnekler vermek gerekirse, İZBIRAK'ın 35.000 fişten oluşan uzun tarama ve derleme çalışmaları sonucunda hazırlayarak 1964 de yayınladığı "Coğrafya Terimleri Sözlüğü"nde, bu kırsal yerleşim biçimlerinin pek çoğuna yer verilmemiştir. Söz gelimi **divan, cenik, mahalle, dam, kom** ve **mezraa**'nın ne anlama geldiğini, bu Sözlük'ten öğrenmek olanaklı değildir. Buna karşılık, ayni Sözlük'te **ağıl** sözcüğüne madde–başı olarak yer verildiği, ona yakın–anlamlı bir sözcük olan **saya**'nın unutulduğu görülmektedir. **Yayla** ve **yaylacılık**'la ilgili tanım ve açıklamalar ise, bu çok önemli beşerî coğrafya gerçeğimizi yansıtmaktan uzaktır(9). ÖNGÖR tarafından hazırlanan ve 1980 yılında Türk Dil Kurumu'nca yayınlanan bir başka sözlük çalışması için de aşağı–yukarı ayni şeyler söylenebilir(10). Bu sözlük'te de **divan, mahalle, dam, kom, mezraa** vb. kırsal yerleşim biçimlerine cevap aramak ve bulmak olanaksızdır. **Güzlek** ve **güzle**'ye yer verilmediği gibi **yayla, yaylak** ve **yaylacılık** terimlerine yüklenen anlamlar eksik ve yetersiz, hattâ yabancı dillerdeki karşılıklarıyla düpe-

düz yanlıştır. Hemen ekleyelim ki, yine Türk Dil Kurumu tarafından 1963–1979 yılları arasında yayınlanan ve on–bir kitap halinde 4402 sayfadan oluşan bir başka sözlük çalışmasında, "Derleme Sözlüğü"nde de, ayni terimlerin gereken ciddiyet ve özenle ele alınmamış olduğu görülmektedir(11). Bu genişlikteki bir Derleme Sözlüğü'nde **mahalle, divan** ve **mezraa** gibi kırsal yerleşim biçimlerine yer verilmemiş olması şaşırtıcıdır. Bütün bu yanlış tanım ve yetersiz bilgilerin ülkemizde yayınlanan ansiklopedik yapıtlara yansıması ise, Türkiye yerleşim coğrafyası bakımından yalnız üzücü değil, ayni zamanda düşündürücü bir husus olarak kaydedilmelidir.

Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasıyla ilgili bir başka terminolojik sorun da, geleneksel ya da yöresel halk mimarlığının ilgi çekici örnekleri olarak değerlendirebileceğimiz konutlardan, bu konutların yapı tarzından ve iç bölmeleri ile eklentilerine verilen yerel adlardan kaynaklanmaktadır. Bu sorunu, ,Anadolu konut mimarisinde rastlanan, iklime ve malzemeye bağlı görünen yerel ya da bölgesel farklılıklarla açıklamak olanaklıdır. Ancak ortaklaşa kullanılan pek çok yapı terimindeki farklı anlam ve tanımların varlığı nasıl açıklanacaktır? Sözgelimi, Anadolu konut mimarlığında özgün bir sentez olarak kabûl edilen **hımış ev** neyi ifade etmektedir? Malzeme ve yapım teknolojisi bakımından böyle bir ev, ARSEVEN'e göre(12), ahşap çatkı arasına kerpiç doldurmak suretiyle inşa edilen bir konut, HASOL'a göre(13) ise, dikme ve payandalardan meydana gelen ahşap çatkı arasına kerpiç veya tuğla doldurularak yapılan bir yapıdır. HASOL, **hımış** yapı ile **dolma** yapıyı, eş–anlamlı bir terim olarak kaydetmektedir. Oysa ARSEVEN, **dolma ev** için şu tanımı ileri sürerek onu **hımış ev**'den kesinlikle ayırmaktadır: "Ahşap çatkı ve kuşaklamalar arasına tuğla, taş veya ağaç parçaları doldurmak ve üstünü sıvamak suretiyle inşa olunan ev" . **Hımış**'ın, ilk baskısı 1890 da yapılan türkçe–ingilizce REDHOUSE Sözlüğü'ndeki karşılığı ise, "tuğla dolguyla inşa edilmiş ahşap yapı" olarak verilmiştir(14). Kırsal konutlarımızın, malzeme ve yapım teknolojisi bakımından bugüne kadar ayrıntılı bir sınıflandırması yapılmadığından, ayni kavram kargaşası kerpiç, taş ve ahşap yapılar için de söz konusu olabilmektedir(15).

Aslında daha büyük bir terim ve kavram kargaşasına, bu konutların iç ve dış mekânsal düzenleme biçimleri ile bu iki mekân arasındaki geçiş alanlarında ve mekân örgütlenmesine işlevsellik kazandıran öteki mimarlık ögelerinde rastlanmaktadır. Yine örnekler vermek gerekirse, **eyvan, sofa, hayat, hanay, sergâh, divanhane, tahtapoş**... vb terimler için sağlıklı tanımlar bulmak çok güçtür. ARSEVEN'e göre bütün bu terimler eş–anlamlıdır ve iki katlı bir evin üst katına dıştan veya içten bir merdivenle çıkılan, avluya bakan ve önü açık bir revak şeklinde olan bir mekânı ifade eder. Bunun üstünü örten tavan, avlu tarafında direklere bindirilmiştir. Yaz günleri ailenin hayatı hep bahçeye ve avluya bakan bu bol havalı ve ışıklı yerde geçer. Burası eski Yunan evlerinin **aula**'sı, Roma evle-

rinin **atrium**'u, Şam evlerinin **eyvan**'ı ve İran evlerinin **talar**'ına muadildir(16). HASOL ise, bu terimlerin karşılıklarını şu şekilde sıralamaktadır(17):

Eyvan (Ayvan) : 1/Eski evlerde, özellikle Güneydoğu Anadolu evlerinde avluya bakan yüzü açık, yüksekçe döşemeli, dikdörtgen planlı hacim. Eyvanlar genel olarak bir beşik–tonozla örtülüdür ve ortalarında küçük bir havuz bulunur. 2/Köşk. 3/Büyük sofa, divanhane. 4/esk. Kemerli büyük bina.

Sofa : 1/Evlerde oda kapılarının açıldığı genişçe yer, hol. 2/esk. Kapı yanlarında oturacak peyke. 3/esk. Bahçelerde üzerine oturulan set.

Hayat : Köy ve kasaba evlerinde üstü kapalı, önü avluya bakan, bir veya bir kaç yanı açık sofa.

Hanay : 1/Sofa, 2/İki ve daha çok katlı ev. 3/İzmir çevresindeki evlerde **hayat**'a verilen ad.

Divanhane : 1/Hükümdarın taht salonu. 2/Bazı bölgelerde evin **hayat** bölümüne verilen ad; geniş sofa.

Sergâh : Ankara evlerinde **hayat**'a verilen ad.

Tahtapoş : 1/Damın düz bir kısmı, ki en çoğu çamaşır sermeye yarar ve çinko ile döşeli bulunur. 2/Arap evlerinde biryüzü avluya açılan oda.

Yukarıda kaydedilen terimlere, daha başka sözlüklerde, daha değişik karşılıklar bulmak hiç de olanaksız değildir. Fakat kırsal konutlarla eklentileri konusunda en büyük terminolojik güçlük, kanımızca, bu konutlar ve eklentileriyle ilgili yerel ya da yöresel mimarlık terimlerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıntıya inildiği takdirde, bu tür konut terimlerinin uzun listeler oluşturduğu görülür. Yine örnekler vermek gerekirse, ÖZGÜNER'in Doğu Karadeniz köy mimarisi üzerine yapmış olduğu özgün çalışmasında yer alan bir sözlük, bu terminolojik güçlüğe açıklık kazandırabilir. Sözlükte yer alan ve tanımları yapılan kırsal mimariyle ilgili terimler şunlardır: armoz direği, aşhane perdesi, ayna, ayvan, bagen, bağ kirişi, bağlak, boğaz, boyunduruk, cablama, çakatura, çandı, çardak, çardak direk başı, çatma, çevre, çifte, çift sargı, çöten, dam, dış hayat, dirsek, dizme, dolma, dört omuz, göz dolması, güvercinlik, hartama, hayat, iskele çıkması, kalemlik, kalkan duvarı, karbastı, kargaburnu, kavele, keşan, kiremit pervazı, kol ağacı, köprü, köşk odası, kundur, mabeyin oda, mahmuz, makat, merek, meydan odası, muskalı, nalya, odabaşı, omuz, omuzbaşı, orta direk, orta sokak, paska, pedavra, reyga, saçak çeliği, salon, semer çatı, serander, sergen, silecek, sille, soya (söye/süve), şardıvan, taban ağacı, taraba, teker, tökme, üç omuz, üst bağlama, vagon, yan çalma, yanlama, yarma, yazlık, yığma(18).

Bu ve buna benzer ayrıntıları bir yana bırakırsak, Türkiye kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunların, bu alanda yapılması gereken tipoloji

veya tiplendirme/sınıflandırma çalışmalarına belirli ölçü ve düzeyde önem verilmeyişinden kaynaklandığı söylenebilir.

Tipolojik yaklaşımlar

Tipoloji, toplum ve insan bilimlerinde genel bir yöntemi ifade eder. Tipolojik düşünme biçiminin ise, insan ve eşyaya, akılcı yolla nüfuz edilemediği durumlarda ortaya çıktığı bilinmektedir. Kırsal coğrafyamızda kısaca işaret edilen ve çeşitlilik gösteren yerleşim biçimlerini belirli birtakım ana–biçimlere indirgenmedikçe ve bu yoldan sınırları dikkatle çizilmiş birtakım tipler ayırtedilerek sınıflandırmadıkça, işin içinden çıkmaya olanak yoktur. Ayni yaklaşım, hiç kuşkusuz, Türkiye'nin çeşitli bölge ya da yörelerine göre büyük farklılıklar gösteren geleneksel halk mimarlığı ürünlerinin, bir başka deyimle geleneksel konutlarımızın tiplendirilmeleri ve sınıflandırılmaları için de zorunlu olsa gerektir. Aslında Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasını, sahip olduğu tarihsel ve kültürel konumdan soyutlayarak açıklama olanağı hemen hemen yok gibidir. Bugünkü yerleşme düzenimizin ve bu düzeni oluşturan geleneksel Anadolu konutunun, yüzyıllara dayanan bir uygarlıklar potasında oluşup bıçim kazandığından kuşku duyulamaz. Birbirini izleyen bu uygarlıklar, birbirinden farklı bir kültürel ve etnik veriler toplamı olarak düşünülmeli ve kırsal yerleşim düzenimizin kaynakları ile kökeni bu çizgide aranmalıdır. Üzerinde yaşadığımız toprakların eski kültür katlarını ortaya çıkarmayı amaçlayan çalışmalar, özellikle arkeoloji ve sanat tarihi alanında yürütülen araştırmalar, bu kültürel kalıtıma tanıklık edebilir. O nedenle Anadolu'nun en eski kültür katlarından hareket ederek konut birimlerinin belgelendirilmesi, bu birimlere ilişkin tipolojik özelliklerin ortaya konması ve yaşayan bölgesel kültür değerleri ile söz konusu tarihsel kalıtım arasındaki ilişkinin araştırılması bir zorunluluktur.

Bugün kırsal Anadolu mimarlığında gözlemlenen bölgesel farklılıkların, bölgesel gelenekler içinde malzemeye ve kültürel kökene bağlı değişikliklerden kaynaklandığı bilinmektedir. KUBAN, Mardin ya da Bitlis'in taş mimarisi ile Rize ve Sinop'un ağaç evleri, Orta Anadolu'nun kerpiç yapıları ile yayla kuşağının hımış mimarlığı ve nihayet Batı Anadolu'nun Akdeniz'li evleri arasındaki farka işaret ederek ve Anadolu'da türdeş bir yapı üslûbu bulunmadığına dikkat çekerek şu soruyu sormaktadır: Anadolu–Türk kültürünün yarattığı konut bunlardan hangisidir? Dokuzyüz yıllık bir Türk egemenliği Anadolu'nun farklı bölgelerinde ortak biçimler yaratmamış mıdır? Yaratmışsa bunun bileşenleri nelerdir? Türk çağının yarattığı konutların biçimsel kaynakları nerededir? KUBAN, daha sonra, geleneksel mimarlık bakımından Anadolu'yu şu bölgelere ayırmaktadır:

1) Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Suriye ile ortak kültürünün ifadesi olan taş konut mimarisi,
2) Erzurum'dan öteye Kuzeydoğu Anadolu'nun Güney Kafkasya ve Dağıstan ile akraba ahşap hatıllı taş mimarisi,

3) Doğu Karadeniz bölgesinde görülen karakteristik ahşap iskeletli ev mimarisi,
4) Ege ve Akdeniz bölgesinin düz damlı 'kübik' taş mimarisi,
5) Orta Anadolu'nun, özellikle Niğde ve Kayseri (eski Kapadokya) bölgesinin, kaynakta yine Kuzey Suriye ile buluşan taş mimarisi,
6) Orta Anadolu'nun daha çok köy ve küçük–kent ortamında kalan ve kökü Yeni Taş Çağı'na kadar uzanan kerpiç mimarisi,
7) Esas yayılma alanı Anadolu'nun kıyıları ile orta yayla arasında bir ikinci çember gibi dolanan ve Sivas dolaylarında batıya ve İç Ege'den Torosların kuzey yamaçlarına kadar uzanan hımış yapı tekniğinde, yani taşıyıcı sistemi ağaç, kerpiç dolgulu, zemin katı çokluk taş bir yapı tekniği ile inşa edilmiş olan konut mimarisi.

Bunlar içinde Türk çağının Anadolu'da geliştirdiği konut kültürünün gerçek temsilcileri, KUBAN'a göre, bu sonuncu gruptur. Ancak bu teknikle yapılan evler, diğer tiplerdeki gibi bir bölge ile sınırlı olmayıp büyük bir alanın ortak malıdır. Hiç kuşkusuz bölgesel tipleri de etkilemiştir. Bölgesel gelenekler içinde değişiklik gösteren bu konutlar, teknik ve estetik alışkanlıkların dışında, ortak tasarım özelliklerine de sahip bulunurlar. Bu ortaklık, "Türk–İslâm aile yapısı, ailenin toplum yapısı içindeki yeri ve günlük yaşantısındaki genelleşmiş özellikler"den kaynaklanır(19).

Anadolu – Türk konutunun tarihsel kökeni ile mimari tasarımını inceleyen bir başka çalışmada KAZMAOĞLU ve TANYELİ de, geleneksel konut mimarisindeki ana belirleyicinin sosyo–kültürel yapı olduğu kanısındadırlar: "Toplumları belirleyen yalnızca içinde bulundukları sosyo–ekonomik yapı değildir. Toplumun sahip olduğu ve sosyo–ekonomik yapıyla dialektik bir ilişki içinde bulunan sosyo–kültürel değerler sistemi, barınma sorununun da temel ilkelerini belirleyecektir. Bu değerler, ayrıca, geçmişin pek çok kültürel kalıntısını da içerirler. Osmanlı–Türk toplumu için bu özellikle geçerlidir: Anadolu–Türk konutu da, Anadolu–Türk toplumu gibi bir sentez sonucu oluşmuş sayılabilir. Küçük Asya, Türkler gelmeden önce de önemli bir geçmişe sahipti. Buna Türklerin göçebe kültürünü ve İran ile islâm kültürlerini eklersek, Anadolu sentezinin bileşenlerinin çokluğunu görürüz. Anadolu–Türk kültürü,işte bu geniş kültürler bütünleşmesiyle açıklanabilir. O nedenledir ki, Türk evinin de bazı özellikleriyle bu kültür bileşimini yansıtması doğaldır". KAZMAOĞLU ve TANYELİ, böyle bir yaklaşım sonucunda, sosyo–kültürel farklılık açısından Osmanlı Anadolu'sunun biri "özgün Anadolu sentezine varılan bölge", ötekisi ise "geçiş bölgesi" olmak üzere iki ana bölgeye ayrılabileceğini öne sürmektedirler. Anadolu–Türk kültür sentezinin temel özelliklerini eksiksiz olarak yansıttığı varsayılan birinci bölgenin geleneksel konut mimarisinde "İran ve Orta Asya plan şemaları, göçebe yaşama alışkanlıkları ve yerli teknoloji gibi etkenlerin rolü olduğu söylenebilir". Söz konsu bileşenler, yüzyıl-

lar içinde, bugünkü klasik Anadolu–Türk konut şemasının ana ilkelerini oluşturmuşlardır. Bu ana sentez bölgesi; Doğu Karadeniz Bölgesi'nin güneyinden, Erzincan'ın ve Elâzığ'ın kuzeyinden, Kayseri ilinin batısından geçip Gaziantep'in doğusuna uzanan bir çizgi ile sınırlandırılmış ve bu çizginin batısında kalan kesim olarak belirlenmiştir. Doğuda kalan kesime ise "geçiş bölgesi" adı verilmiştir. "Geçiş bölgesi", ya dış etkileri,,ya da Anadolu'nun eski kültürlerinden alınmış gelenekleri saf olarak yansıtan bir bölge olarak tasarlanmıştır. KAZMAOĞLU ve TANYELİ, bu görüş çerçevesinde ve fiziksel etkenlerin yansıması açısından ülkemizi şu farklı alt –bölgelere ayırmaktadırlar(20):

A. Özgün Anadolu Sentezi :

1) Batı ve Kuzeybatı Anadolu Bölgesi,
2) Doğu Karadeniz Bölgesi,
3) Konya Bölgesi,
4) İstanbul Bölgesi.

B. Geçiş Alanı :

1) Bodrum,
2) Kayseri,
3) Doğu Anadolu–Orta Bölge,
4) Doğu Anadolu–Kuzey Bölge,
5) Güneydoğu Anadolu.

Anadolu – Türk konutunun tarihsel kökeniyle ilgili bir başka yaklaşım da ERDİM tarafından ileri sürülmüştür. ERDİM, Aşağı Fırat Havzası kırsal konutlarına ilişkin plan tipolojilerini çözümlemek için yapmış olduğu bir araştırmada, XI. yüzyılda Anadolu'ya gelen Türklerin geleneksel Anadolu konut birimlerini benimsediklerine ve zaman içinde, kendilerine özgü kültür (islâm kültürü) ve yapı gelenekleri ile bu konut birimlerini yönlendirdiklerine dikkat çekerek, bu görüşünü arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkartılan kültür katlarındaki buluntularla temellendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, geleneksel Anadolu konut birimini art–zamanlı ilişkiler kadar eş–zamanlı ilişkiler bakımından da irdelemekte ve tüm Anadolu konutlarını içeren geleneksel/yöresel bir tipolojik çözümlemenin, her bölge için yapılacak bu tür araştırmalardan sonra Anadolu ölçeğine aşama aşama geçilerek gerçekleştirilebileceğini ileri sürmektedir(21).

Anadolu'nun yöresel mimarlığını temsil eden bu geleneksel konutları, sahip oldukları plan tiplerine göre sınıflandırmak olanaklı mıdır? Bildiğimiz kadarıyla bu konuda ilk çalışma, –daha çok kentsel konutları gözönünde tutarak–, S.H. ELDEM tarafından yapılmıştır. ELDEM, "Türk evi plan tipleri" adını taşıyan kitabında "**sofa**" ögesine bağlı bir çözümleme denemesine girişmiş ve bu ögenin öteki mekânsal birimlerle bir araya gelişinden ortaya çıkan değişimleri açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, "**sofa**"nın ortak öge olarak belirlendiği bu yaklaşım, şu dört ana tipin ayırdedilmesine olanak sağlar(22):

1) "Sofa"sız plan tipleri,
2) Dış "sofa"lı plan tipleri,
3) İç "sofa"lı plan tipleri,
4) Orta "sofa"lı plan tipleri.

Bu ana tipler de, en ilkel tip olan "sofa"sız plan tipi dışta kalmak üzere, daha çok oda sayısına, eyvana ve sofa biçimine göre değişen bir takım alt tiplere ayrılmaktadır. "Sofa"nın geleneksel Türk konutunda değişmeyen ve tek başına yaşama özelliği taşımayan bir öge olduğu göz önünde tutulursa, bu yaklaşımın işlevsel bir çözümleme olmaktan çok, plan tiplerinin oluşum ve gelişimini açıklamayı amaçlayan şematik bir çözümleme denemesi olduğu söylenebilir.

KUBAN ise, Anadolu – Türk çağı konut yapılarının tasarımında gözlenebilen en ilginç ve sürekli özellik olarak, değişik bölgesel konut geleneklerini bir ölçüde yaklaştıran ortak bir plan motifinin varlığından söz etmektedir. Kaynağı, Orta Doğu'nun eski kültür katlarında bulunan bu plan motifi, başlıca üç ögeden oluşur: Oda, eyvan (odalar arasındaki hacim), avlu ya da bahçeye açılan galeri, ya da sofa. Anadolu–Türk konutlarının gelişmiş örneklerini de bu ilkel şemadan hareket ederek kavrama olanağı vardır. Kuramsal düzeyde ev planlarının tasarlanması, bu biçimsel çekirdekten başlayarak oluşur. Ona göre Türk evinin en karakteristik ögesi, odalarla eyvan önünde uzanan açık galeridir. Bu açık hacim, değişik bölgelerde "**hayat**", "**sergâh**", "**yazlık**", "**ev ortası**" gibi adların yanında "sofa" adını da taşımaktadır. KUBAN bu çalışmasında, Türk evi planlaması için şematik bir model de önermekte, ancak Türk evi plan tiplerinin sınıflandırmasını yapmamaktadır(23).

ERDİM'in daha önce işaret ettiğimiz "Anadolu'da geleneksel konut birimi" adını taşıyan doktora çalışmasında ise, Aşağı Fırat Havzası'ndan örneklenen bazı kırsal konutlar, plan tipolojileri bakımından çözümlenmeye çalışılmaktadır. İşlevsel birime indirgeme adını verebileceğimiz bu tipolojik çözümleme yaklaşımıyla, önce geleneksel konutlara ilişkin işlevsel birimlerin ve daha sonra da işlevsel birimlere bağlı olarak gelişen–türeyen konut tiplerinin belirlenmesi sağlanmıştır. Çalışmada, ayrıca, Aşağı Fırat Havzası'ndan örneklenen konutlarla Anadolu'nun değişik yörelerindeki konutlar arasında kurulabilecek işlevsel birim ilişkileri ile ,arkeolojik buluntulardan yararlanılarak Anadolu'nun eski kültür katlarında yer alan konutlara ilişkin işlevsel birim ve tipoloji ilişkileri de araştırılmıştır. Eski kültür tabakalarındaki konut birimlerini oluşturan bu işlevsel birimler günümüzün geleneksel konut birimlerinde de devam edegelen çekirdek yaşama birimleridir ve kökende İç Batı, Orta, Güneydoğu ve kısmen Doğu Anadolu'da yaşamış uygarlıklara dayanmaktadır.

ERDİM, Aşağı Fırat Havzası kırsal konutlarının çözümlenmesi sonucunda şu ortak plan birimlerinin ortaya çıktığını bildirmektedir:

1) İki odalı işlevsel birim (A.1) : Odalardan biri yaşama mekânını, ondan daha küçük ikinci oda ise yan eyvan veya işlik eyvanını oluşturur. Bu iki odalı konut birimi, geç Neolitik Mersin'den günümüze kadar Anadolu'nun çeşitli kültür katlarında izlendiği gibi, günümüzde Güneydoğu Anadolu dışındaki yörelerde de gözlemlenmektedir.
2) İki odalı orta eyvanlı işlevsel birim (A.2) : Bu konut birimi, iki yaşama mekânı ile bunların arasında yer alan işlik eyvanından oluşur. Bu işlevsel birimin, eski Anadolu konut birimleriyle ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak işlevsel birim A.1'e eklenen ikinci bir yaşama mekânı ile oluştuğu varsayıldığında, köken olarak Anadolu'luğu ileri sürülebilir. Her iki işlevsel birim (A.1 ve A.2), öteki mekân birimleriyle birleşerek–tekrarlanarak,ya da eklenerek–farklı konut bütünleri elde edilebilmektedir.
3) Örtmeli konut birimi (işlevsel birim B. 1) : Örtme (yazlık), başoda (konuk odası) ve işlik–kışlık odadan oluşur. Çoğunlukla iki katlı olan bu konut tipinde ahır ve samanlık olarak kullanılan zemin katın planı, taşıyıcı kerpiç duvarlar nedeniyle üst katta aynen tekrarlanmaktadır. Örtmeli konut birimi, kristalize bir konut birimidir. Bu nedenle A.1 ve A.2 konut birimlerinde olduğu gibi, yaşama mekânlarına yardımcı birim eklenerek büyütülmesi ve türetilmesi söz konusu değildir. Örtmeli konut birimini, Anadolu'nun değişik yörelerinde örneklendirmek olanaklıdır. Bu konut birimine Anadolu'nun belirli kültür katlarında rastlanması, Anadolu'lu bir plan biçiminin süreklilik kazanmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Görüldüğü gibi ERDİM, bu çözümleme denemesiyle Anadolu'da geleneksel konutun, –ne kadar karmaşık bir plan organizasyonuna sahip olursa olsun–, çözümlenebileceği tezini irdeleme çabasındadır. Bu çözümlemenin temeli, konutun bulunduğu çevrenin özelliklerine (doğal veriler, yapı malzemesi ve yapısal uygulama), kültürel kalıtımlarına bağlı belirli işlevsel yaşama birimlerinin ayırtedilmesine ve tanımlanmalarına dayanmaktadır. Konutun, işlevsel birime indirgenebilmesi (ya da belirlenebilen bir işlevsel birimden oluşması) geleneksel Anadolu konut mimarisini açıklamada ortak bir özellik niteliği taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türk evi plan tiplerini, bütünleşmiş bir yaşama birimi durumunda olmayan "sofa" ögesine bağlı bir tipolojiyle açıklamak ve sınıflandırmak yerine, art–zamanlı ve eş–zamanlı ilişkilere bağlı olarak çözümlenmiş yaşama birimlerinin ortaklığına dayanan tipolojik sınıflandırmaların daha tutarlı ve genelleyici sonuçları getireceği söylenebilir(24).

Sonuç olarak

Buraya kadar söylenenlerden şu sonuçlar çıkarılabilir:

—Türkiye kırsal yerleşme coğrafyasının ilk ve belki de en önemli sorununu, kırsal yerleşim biçimleri, kırsal yerleşim biçimlerinin en iyi ve en doğru ölçütlerle

tanımlanması ve belirli tiplerin ayırtedilerek sınıflandırılması oluşturmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse, Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunların başında, bu kırsal yerleşim veya köy–altı yerleşim biçimlerinin tanımlanması ve istisnaları ile birlikte kapsamlarının belirlenmesi yer almaktadır.

—Bir başka terminolojik sorun da, geleneksel veya yöresel halk mimarlığının ilgi çekici örnekleri olarak değerlendirebileceğimiz konutlardan, bu konutların yapı tarzından ve iç bölmeleri ile eklentilerine verilen yerel adlardan kaynaklanmaktadır. Kırsal konutlarımızın ayrıntılı bir sınıflandırılması yapılmadığından, aynı kavram kargaşası kerpiç, taş ve ahşap yapılar için de söz konusu olabilmektedir.

—Aslında daha büyük bir terim ve kavram kargaşasına, bu konutların iç ve dış mekânsal düzenleme biçimleri ile bu iki mekân arasındaki geçiş alanlarında ve mekân örgütlenmesine işlevsellik kazandıran öteki mimarlık ögelerinde rastlanmaktadır. Bu ve buna benzer ayrıntıları bir yana bırakırsak, Türkiye kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunların, bu alanda yapılması gereken tipoloji ve tiplendirme/sınıflandırma çalışmalarına belirli ölçü ve düzeyde önem verilmeyişinden kaynaklandığı söylenebilir.

—Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasını, sahip olduğu tarihsel ve kültürel konumdan soyutlayarak açıklama olanağı, hemen hemen yok gibidir. Bugünkü yerleşme düzenimizin ve bu düzeni oluşturan geleneksel Anadolu konutunun, yüzyıllara dayanan bir uygarlıklar potasında oluşup biçim kazandığından kuşku duyulamaz. Birbirini izleyen bu uygarlıklar, birbirinden farklı bir kültürel ve etnik veriler toplamı olarak düşünülmeli ve kırsal yerleşim düzenimizin kaynakları ile kökeni bu çizgide aranmalıdır. O nedenle Anadolu'nun en eski kültür katlarından hareket ederek konut birimlerinin belgelendirilmesi, bu birimlere ilişkin tipolojik özelliklerin ortaya konması ve yaşayan bölgesel kültür değerleri ile söz konusu tarihsel kalıtım arasındaki ilişkinin araştırılması bir zorunluluktur.

—Geleneksel konut mimarisini incelemek için bazı temel görüşleri, bazı ilkeleri benimsemek ve incelemeyi sınırları çizilmiş belirli bir çerçeve içinde sürdürmek gerekir. Böyle bir inceleme sürecinde doğru ve objektif gözlem gerekmekteysede yeterli değildir. Zira kişinin çevredeki elemanları algılaması, ancak "görsel duyarlık" ile gerçekleşebilir. Görsel duyarlık ise soyaçekim veya özel bir yetenek değil, kişinin "baktığı" şeyi "görme" alışkanlığını edinmesi, belirli faktörleri arayarak çevresini izlemesini öğrenmesiyle kazanılır(25).

Bibliyografik kaynaklar ve notlar

(1) ERİNÇ, SIRRI : **Elli Yılda Coğrafya,** Ankara, 1973, s. 27-28. «Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları: 11».

(2) Bu konuda ayrıntılı bir derleme çalışması, «Türkiye'nin kırsal yerleşim bibliyografyası» başlığı ile Ege Coğrafya Dergisi'nin bu sayısında meslek çevrelerinin istifadesine sunulmuştur.

(3) ALAGÖZ, CEMAL ARİF: «Yayla Tâbiri Hakkında Rapor». **«Birinci Coğrafya Kongresi: raporlar, müzakereler, kararlar.** İstanbul, 1941, s. 150-157.

(4) TANOĞLU, ALİ: «İskân Coğrafyası. Esas fiikrler, problemler ve metod». **«Türkiyat Mecmuası,** (11), 1954, s. 1-32. Ayrıca bak: «The Geography of Settlement». **Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul,** (1), 1954, p. 1-27.

(5) TUNÇDİLEK, NECDET: **Türkiye İskân Coğrafyası (Kır İskânı).** İstanbul, 1967. «İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları: 49».

(6) TÜMERTEKİN, EROL: «Türkiye'de Beşeri Coğrafyanın Gelişmesi». **«Türkiye: Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar.** (Derleyenler: E. TÜMERTEKİN/F. MANSUR/ P. BENEDICT). İstanbul, 1971, s. 9-10.

(7) ERİNÇ: **a.g.e.,** s. 50-51. Aynı yazarın, Türkiye'de yerleşim ve kültürel gelişmeye değgin düşünceleri ve yorumları için bak.:«Türkiye: İnsan ve Ortam». **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi,** 10 (18-19), 1973, s. 1-33.

(8) TANOĞLU, ALİ: **Nüfus ve Yerleşme.** İstanbul, 1969, s. 256-257. «İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü yayınları: 45».

(9) İZBIRAK, REŞAT: **Coğrafya Terimleri Sözlüğü.** Ankara, 1964.

(10) ÖNGÖR, SAMİ: **Coğrafya Terimleri Sözlüğü,** Ankara, 1980. «Türk Dil Kurumu Yayınları: 467»

(11) TÜRK DİL KURUMU: **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü.** 1-11 kitap. Ankara, 1963-1979.

(12) ARSEVEN, CELAL ESAD: **Türk Sanatı Tarihi.** (tarihsiz), s. 536.

(13) HASOL, DOĞAN: **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü.** İstanbul, 1975. «Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları: A-2».

(14) REDHOUSE: **Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük.** İstanbul, 1968.

(15) Söz gelimi TUNÇDİLEK, Türkiye'nin kırsal yerleşim coğrafyasını ele alıp incelediği özgün yapıtında meskenler ve mesken tiplerine geniş bir bölüm ayırdığı halde, malzeme ve yapım teknolojisi bakımından ayrıntılı bir tiplendirme veya sınıflandırma denemesine girişmemiştir (TUNÇDİLEK, **a.g.e.,** s. 34-91).

(16) ARSEVEN: **a.g.e.,** s. 538.

(17) HASOL: **a.g.e.,** s. 51, 132, 188, 194, 400 423.

(18) ÖZGÜNER ORHAN: **Köyde Mimari: Doğu Karadeniz.** Ankara, 1970, s. 87-90, «ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları: 13».

(19) KUBAN, DOĞAN: **Sanat Tarihimizin Sorunları.** İstanbul, 1975, s. 193-195. «Çağdaş Yayınları: 10».
(20) KAZMAOĞLU, MİNE - TANYELİ, UĞUR: «Anadolu konut mimarisinde bölgesel farklılıklar». **Yapı,** (33/3), 1979, s. 29-41.
(21) ERDİM, M. MURAT: **Anadolu'da Geleneksel Konut Birimi.** İzmir, 1980, s. 114. (Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde doktora çalışması olarak hazırlanmıştır. Yayınlanmamıştır).
(22) ELDEM, SEDAD H. : **Türk Evi Plan Tipleri.** İstanbul, 1955, s. 24. «İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını».
(23) KUBAN: **a.g.e.,** s. 201.
(24) ERDİM: **a.g.e.,** s. 100-114.
(25) DENEL, SERİM: «Halk mimarisi üzerinde gözlem ve incelemelerde izlenebilecek yöntem ve yakından ilgili diğer dallar ile olan bağıntısı üzerinde düşünceler». **Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler Semineri,** Ankara, 1977, s. 277-278. «Türk Halk Bilimi Topluluğu yayınları: 2»

Summary

Terminological Problems and Typological Approaches Related to the Rural Settlement of Turkey

The first and in a sense, the most important problem of geography of rural settlement in Turkey has been the patterns of rural settlement, the definition of these patterns in the best way using the most valid criteria and the clasification of these patterns differentiating the certain types.
Another terminological problem has arisen from the houses which we can describe as interesting examples of the traditional or local residential architecture from the construction of these houses and from the local names, given to them on account of their interior divisions and the additional parts.
There is also the misunderstanding of terminology employed in the interior and exterior forms of space arrangement of these houses ,in the spaces providing a way out between these two parts and in other architectural elements which give a kind of functional purpose to the organization of the space.
It is nearly impossible to explain the geography of rural settlement in Turkey by isolating it form its historical and cultural background.
For this reason, it is a necessity for the houses to be documented starding with the earliest cultural layers in Anatolia; the typological characteristics related to these houses should be brought forward; and the relationship between locational cultural values and the historical heritage mentioned above.